

(NÁDAS PÉTER: EMLÉKIRATOK KÖNYVE) Vannak művészek, akik alig látszanak tudomást venni irányzatokról s talán múltó divatokról is. A közélettől távol szenvedik meg önnön küzdelmüket, s viszonylagos félrevonultságban igyekeznek dűlőre jutni az őket nyugtalanító kérdésekkel. Kevésbé látványosan újítanak, de az öntörvényű fejlődés olyan mélységgel ajándékozza meg őket, amely sokszor hiányzik az inkább kifelé forduló s a szellemi áramlatok alakulását rugalmasan érzékelő pályatársak műveiből.

Szegedy-Maszák Mihály

A megválaszolatlan kérdés

Nádas Péter ilyen író. Belső indítékok s nem külső benyomások irányítják a fejlődését, ezért lehetséges, hogy tizenegy évig dolgozzék olyan alkotáson, mely azután nemcsak méreteinél és sokoldalú igényeinél, de kimerültségénél fogva is magas követelményeket támaszt olvasóival szemben.

Ki is beszél ebben a regényben? Legelőször talán ez a kérdés fogalmazódik meg az *Emlékiratok könyvének* olvasójában. Már a cím azt sejteti, hogy több elbeszélővel van dolgunk, mindenekelőtt tehát azt kell tisztáznunk, kik is a történetmondók, mikor jut szóhoz egyikük s mikor a másikuk, és mi a viszony közöttük.

Az első két fejezet egyaránt íróról szól, s német földön játszódik, sőt mindketőnek hőse azt állítja magáról, hogy egy bizonyos délután érkezett Heiligen-damba, de mégsem ugyanaz a személy beszél bennük, mert a nyitó fejezet történetmondója s egyben főszereplője magyar („volt időm hozzászokni ahhoz, hogy egy lépcsőház ilyen, bár még mindig nem volt annyira az enyém, mint amennyire bármelyik budapesti ház az enyém lehetett volna”), a rákövetkező részben viszont Thoenissennek hívják a visszaemlékező apját, s ebből arra lehet következtetni, hogy magának a beszélőnek is ez a családi neve.

Nádas megdolgoztatja olvasóját, azt várván tőle, hogy kihámozza a tizenkilenc fejezet között lehetséges viszonyokat, pontosabban fölismerje, miként is kapcsolódnak egymáshoz a magukat megnevezetlenül hagyó első személyek. Fokozatosan s csak a figyelmes olvasó számára bontakozhat ki a könyv jelentése. Az első két fejezet történetmondójának különbségét még viszonylag könnyen észrevehetjük, de azt már csak később tudhatjuk meg, hogy Thoenissen voltaképp az 1975 körül Kelet-Berlinben időző magyar író kitalált hőse, vagyis a könyv egy regény regénye is. A látszólagos összefüggéstelenség csak lassanként tűnik el. A *Lágyan világitott a nap* című harmadik fejezet például budai gyerekkort elevenít föl, így többek között egy olyan jelenetet is, amelyben a mindvégig névtelenül maradó elbeszélő arra emlékezik, hogyan csókolta meg Krisztián nevű barátjának száját, ám e gyerekkorról csak később derül ki, hogy ugyanannak életéhez tartozik, aki később idegenként Kelet-Berlinben töltött némi időt, és regényt írt egy német íróról. Az *Emlékiratok könyvében* lassan kerekedik ki a cselekmény, eleinte inkább csak különböző részleteket ismerünk meg, összefüggésük csak fokozatosan válik érthetővé. Mivel végig első személyű az elbeszélés, és a történetmondó – az utolsó előtti fejezetet leszámítva – azonos a hőssel, magáról a főszereplőről csak közvetve tudjuk meg a leglénye-

gesebbeket – a német író keresztnéve („Thomas”) például csak az ötödik fejezetben derül ki, egy megszólításból, pontosabban egy földézett párbeszéd részletéből.

Lehetne talán önéletrajznak is nevezni e regényt, föltéve hogy elismerjük, az író megalkotja, nem pedig visszaidézi a múltját. A műfajbeli rokonság mindenesetre nyilvánvaló az *Egy családregény végével*: ezúttal is három nemzedékről esik szó, a gyerek most is a nagyszülőhöz áll közelebb, és újból kísért a gondolat, hogy nem célulvő előrehaladás, de örök visszatérés a szabály, legalábbis a nyelvi megfogalmazott világban, mert – Thomas Thoenissen szavaival – „megnevezni csak ismétlődő jelenségeket lehet”. Ha létezik olyan családregény, amelynek szerkezete némi párhuzamosságot mutat Nádas időszemléletével, akkor az talán még leginkább a mítikus ismétlődésekkel megterhelt *Absalom, Absalom!* lehet, semmiképpen sem a már csak alcíme („Verfall einer Familie”) révén is irányt, célulvő előrehaladást kifejező *Buddenbrooks* – még akkor sem, ha Thomas Mann írásmódjának hatása egyébként jól észrevehető az *Emlékiratok könyvében*.

Folytonosság, fejlődés, sőt irány is kétségessé válik ebben a regényben. Egy szép napon idegen férfi érkezik a házba. Szinte teljesen ősz a haja, és „ügyetlenül összekötözött kis csomag” tartozik hozzá. A fiú nem ismeri meg, pedig anyja emlékezteti rá, hogy mesélt neki a férfi külföldi tartózkodásáról. Az ismeretlen közbevág, mert fölöslegesnek tartja annak elhallgatását, hogy öt évig börtönben ült.

A rendkívül hosszú mondatok többet sejtetnek, mint amennyit kimondanak. Múlt és jelen egyidejűnek tetszik. Egyszerre látunk a gyerek és a felnőtt szemével, keverednek egymással az események közvetlen átélőjének és a visszaemlékezőnek szavai, s a kettős nézőpont azt a benyomást kelti, hogy többféle-képpen is lehet értelmezni ugyanazokat az eseményeket. A fiú hernyónak látja csökkent értelmi képességű kishúgát, de önmagát is fölismeri a hernyóban. Lenézi a szerencsétlent, amiért nem képes beszélni, ám mosolyában, nevetésében „szebb és magasabbrendű” nyelvet is sejt, olyan örömmel a kifejezését, mely számára hozzáférhetetlen. Gombostűt szúr a kislány testébe, ami jelentheti az embernek vele született hajlamát, sőt egyenesen képességét a gonoszságra – ebben az esetben a társadalom hibáit az emberi természet eredendő fogyatékosága okozhatja –, de az is lehetséges, hogy kegyetlensége összefüggésbe hozható az „idegen” börtönviseltségével, az 1950-es évek nyomasztó légkörével, s akkor annak ösztönös megérzését kell látnunk a fiú viselkedésében, hogy van politikai rendszer, mely képes erőszakot tenni az egyén erkölcsi természetén, és különösen éles formában teszi föl a kérdést: létezhet-e öntörvényű személység.

Sokoldalúság és úgyszólván maradéktalan egység egyszerre kivételes erénye a regénynek. *A tűz nyomát fű nőtte be* című leghosszabb fejezet félelmetes képet ad egy olyan korszakról, amikor a följelentés szelleme még a gyerekeket is hatalmába keríti, és magában foglalja az emberi közelség megkapó jelenetét, melyben két gyerek, a főhős és egy barátja világra segít négy malacot, majd boldogságában részegre issza magát. Nemcsak lélektani, de történelmi, sőt politikai regény is az *Emlékiratok könyve*; a *Temetések éve* megrendítő képszerűséggel eleveníti föl 1956 októberét, a berlini fejezetek kíméletlenül szólnak a fal tragikumáról, s az elbeszélő nagyon szigorú azokkal szemben, „akik előbb

tudnak, és csak azután engedik meg maguknak, hogy a fennálló szabályok szerint érezzenek”, igen keserűen tárja elének, „miként fogja rejtélyes céljainak hálójába az ember a világot, s miként lesz rabjává annak a hálónak, amit előtte mások tapostak ki a világból”. A politikai vonatkozások általában a közép-európai létnek, különösen pedig a magyarság történelmének, a nemzetsors átfogó értékelésének függvényei, mely olyannyira meghatározó érvénnyel szerepel a regényben, hogy még a nemzetjellem romantikus eredetű eszménye sem látszik idejétmúlnak. „Változatok vagyunk – olvassuk az utolsó fejezetben. – Alkatunk, nemünk, származásunk, vallásunk és neveltetésünk szerinti változatok (...), de nincsen olyan kivételes karakter, mely ne a nemzeti karakter változata lenne.”

Az idézett szavakat már a harmadik elbeszélő mondja, felnőttként, harminchét éves korában – ugyanaz, akit korábban Krisztiánként ismertünk meg. Látszólag nem vállalkozik többre, mint a „tudósító” szerepére, de valójában inkább Ottlik Both Benedekének a szerepéhez hasonlít a föladataköre. Tőle tudjuk meg, hogy a korábbiak történetmondója – három évvel Berlinből visszatérte után – meghalt, s a félbemaradt kéziratot így neki, a túlélőnek kellett elrendeznie. Gondozni s olykor helyesbíteni igyekszik barátjának visszaemlékezéseit, ám egyszersmind fontos kiegészítéseket is tesz, még hozzá nemcsak annak leírásával, miként is zajlott le az a látogatás, amelyet gyerekként másodmagával tett Rákosinál a budai villában, s amelyből utólag azt a következtetést vonja le, hogy „az önkényuralom titkánál nincsen e földön sivárabb titok”, de azáltal is, hogy az 1956 utáni időszokról is ad jellemzést közigazgatási tevékenysége s utazása során szerzett tapasztalatai alapján.

Somi Tót Krisztián azt állítja, hogy nem volt nehéz megállapítani, hogyan is képzelte el barátja a kézirat különböző fejezeteinek a sorrendjét. Csupán egyetlen, töredékben fennmaradt rész helyét nem tudta rögzíteni: így ezt iktatta be zárófejezetnek. Első tekintetre ez az utolsó rész tökéletes zárlat, hiszen kiegészíti a képet azzal, amit még nem tud az olvasó: a főhős azután hagyja el Berlint, miután barátja, Melchior átszökik Nyugat-Németországba. Az alaposabb olvasás azonban mást mutat, egyenesen azt, hogy a történet lényeges mozzanatai mindvégig homályban maradnak. Az elbeszélő fölkeresi ugyan Stein Máriát, az egyetlen élő személyt, akitől még megtudhatja, ki is volt az apja: az államügyész, aki törvénytelen halálos ítéleteket írt alá, vagy Hamar János, az „idegen”, akit nem ismert föl kislány korában, mikor az kiszabadult a börtönből – de végül is nincs mersze föltenni a döntő kérdést.

E leszármazás kétségessége azért fontos mozzanat, mert a regényt úgy is lehet olvasni, mint a személyiség önmagával való azonosságának vizsgálatát. Ha nem tudom, ki is az apám, hiányos az emlékezetem, az emlékezet pedig a személyiség azonosságának előfeltétele. Az *Emlékiratok könyvét* akár egy megválaszolatlan kérdés regényének is nevezhetjük. Végül is nem derül fény a főhős kilétére, sőt több szereplő személyisége is bizonytalan körvonalú. A nevelési regény célképzete a *Doppelgänger* elvével kerül feszültségbe, meglehetősen a német romantika szellemében. A névtelen elbeszélő bizonyos mértékig a maga hasonlatosságára formálja Thoenissent, vagyis a regény önmaga tükrét is magában foglalja, s közben kétségessé teszi a megkülönböztetéseket, amelyeket korábban fölállított. A homoszexuális kapcsolat – mely talán a főhős halálával is összefüggésbe hozható – azért kap önmagán túlmutató jelentősé-

get, mert egyes jellemelek egyfelől saját magukat pillantják meg a másikban, egymás hasonmásainak látszanak, másrészt megkettőzik önnön személyiségüket azáltal, hogy mindkét nemhez vonzódnak. Jelképes értelmű, hogy Thomas Thoenissen egy Hermaphroditost ábrázoló antik faliképet elemez, és többször is előfordul, hogy valamelyik szereplő azért fordul a másik nemhez tartozó lényhez, mert a vele egynemű harmadik érintésének a nyomát keresi. A homoszexualitás a személyiség tragikumát is magában rejt, mint ahogyan a család fölbojlása is mélyebb értelmű: a vonalszerű leszámazás elmosódása, a bizonytalan eredet és a gyerektelenség mögött a regényben föltett nagy kérdés húzódik meg: az elbeszélők a lét célúvőségére kérdeznak rá.

Halad-e az ember valamilyen irányban, mely értelmet adhat a látszólagos kuszaságnak? A mottó mintha azt sugallná, hogy a regény az evilágin túl keresi a rendezőelvet, mely lehetővé teszi, hogy mást, többet lássunk, mint a lét mozzanatainak pusztá egymásmellettiségét. A névtelen elbeszélőt hirtelen halála megakadályozza abban, hogy befejezze akár saját „valódi”, akár Thoenissen „elképzelt” történetét, ám a regény logikájához hozzátartozik, hogy nem is fejezhetők be a történetek, mert egyik emlékiratíró sem tud sokat kezdeni a múlt örökségével, a célképzetes, jól megformált história szabályaival. Míg a legtöbb regény általában kérdés-válasz viszónnnyal ruházza föl az időbeli történéseket, addig az *Emlékiratok könyvében* az anyag szemlátomást ellenáll a formával szemben, a vonalszerűen előrehaladó idő képzete pedig sokat veszít érvényéből. Különösen világos az időbeli jelenségnek és az időtlen lényegnek a szembeállítás, ha a regény jeligéjét az eredeti szövegösszefüggésben idézzük: „Micsoda jelt mutatsz nekünk, hogy te ezeket cselekszed? Felele Jézus és mondá nekik: Rontsátok le a templomot, és három nap alatt megépítem azt. Mondának azért a zsidók: Negyvenhat esztendeig épült ez a templom és te három nap alatt megépítenéd azt? Ő pedig az ő testének templomáról szól vala.”

A *János evangéliumából* vett idézet azt sejteti, hogy az *Emlékiratok könyve* megváltásra váró világról szól. Akár helyes az efféle értelmezés, akár nem, annyi bizonyos, hogy a regény fölényes írásművészettel, a mondat lehetőségeinek hatalmas kitágításával vizsgálja meg az emlékezésnek és a személyiség azonosságának az összefüggését, egyúttal választ keresvén a lét célszerűségének kérdésére. Számomra legalábbis nem kétséges, hogy e mélyen megszenvedett és minden külsőségtől mentes eredetiséggel megszerkesztett regény a jelenkori magyar próza kiemelkedő teljesítményei közé tartozik. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986*)